
*Akumulacija kapitala —
Kritika teorija o koncentraciji
proizvodnje*

Ivo Brkljačić

Pristupne napomene

Akumulacija kapitala je osnovica proširene reprodukcije kapitalističkog društva. Istovremeno, porast organskog sastava kapitala uzrokuje smanjenje profitne stope i nedovoljnu zainteresiranost privatnog kapitala za nove investicije. Tako akumulacija kapitala postavlja granice daljem razvitku proizvodnje na kapitalističkoj osnovi; isti zakoni razvitka kapitalizma ujedno su zakoni njegova vlastitog negiranja i zamjene novim, socijalističkim društveno-ekonomskim poretkom.

U novim uvjetima i na osnovama novih proizvodnih odnosa akumulacija — shvaćena kao proizvodna upotreba viška proizvoda — ostaje i dalje bitan faktor proširene reprodukcije. To vrijedi za sve dosada poznate načine proizvodnje, pa stoga i za socijalističko društvo.

Stoviše, akumulacija shvaćena kao sve veća koncentracija proizvodnje po nekim je autorima najvažniji pokazatelj postignutog stupnja u industrijalizaciji svake zemlje: »Jugoslavija (je) uglavnom završila svoju industrijalizaciju, što se vidi i po stupnju koncentracije: od desetak tisuća organizacija udruženog rada 2,9 posto njih ostvaruje 52 posto ukupnog prihoda, 45,7 posto ukupnog dohotka, 54 posto sredstava i ima 40 posto zaposlenih. Još je karakterističnije u industriji, rudarstvu, vodoprivredi, šumarstvu i građevinarstvu, dakle u materijalnoj proizvodnji, u kojoj 130 radnih organizacija ostvaruje 70 posto ukupnog prihoda čitave privrede, 55 posto ukupnog dohotka, ima 66 posto svih angažiranih sredstava i 40 posto svih zaposlenih.«¹

Premda akumulacija u socijalističkoj privredi i društvu nije ovdje predmet našeg prvcnstvenog interesa, treba reći da je proizvodna upotreba viška proizvoda temeljni ekonomski zakon razvitka socijalističkog društva u uvjetima znanstveno-tehnološke revolucije. Naime, impresivno gomilanje materijalnih proizvodnih snaga zakonito vodi područstvljavanju proizvodnje u nacionalnim i internacionalnim razmjerima. U kapitalističkim zemljama sve značajniji dio akumulacije prikuplja i raspoređuje kapitalis-

¹ Dušan Bilandžić, »Sedam dana«, izd. »Vjesnika« od 30. prosinca 1978, str. 6.

tička država kako bi što dulje održala na životu kapitalističke proizvodne odnose u uvjetima polaganog ali neumitnog silaženja tog načina proizvodnje sa svjetske povijesne scene. U socijalističkim zemljama pak, sve više se odvijaju procesi prenošenja akumulacije s države na udružene proizvođače; jača tendencija pretvaranja viška rada u potrebni rad stvaralaca ukupnog društvenog proizvoda i dohotka zajednice.

Kad se ima na umu značenje akumulacije za razvitak suvremenih društava, nije čudno što se tom problemu u novije vrijeme posvećuje izuzetna pažnja u djelima gotovo svih značajnijih ekonomskih mislilaca. Za Marxa je svaki kapital veća ili manja *koncentracija sredstava za proizvodnju*, s odgovarajućom komandom nad nekom većom ili manjom armijom radnika. Svaka akumulacija postaje sredstvom za novu akumulaciju: »Uvećavajući masu bogatstva koje funkcionira kao kapital, ona (akumulacija — pr. op.) uvećava i njegovo *koncentriranje* u rukama individualnih kapitalista, a stoga i *osnovu* proizvodnje velikog razmjera i specifično kapitalističkih metoda proizvodnje. Uvećavanje društvenog kapitala vrši se uvećavanjem mnogih individualnih kapitala.«²

Problemi vezani uz akumulaciju kapitala — posebice uz njegovu koncentraciju i centralizaciju — postaju danas središnje pitanje političke ekonomije dvadesetog stoljeća. Prije Marxa, raspravu o tim problemima među prvima je poveo poznati francuski ekonomist i povjesničar Sismond de Sismondi. Rasprave o toj temi traju s nesmanjenom žestinom sve do naših dana, kad u žižu interesa neoliberalnih i drugih teoretičara građanske idejne orijentacije dolazi pitanje o (*ne*) *izbježnosti* koncentracije kapitala, sa svim implikacijama koje odgovori na to pitanje nose s obzirom na same temelje funkcioniranja kapitalizma u suvremenim uvjetima. Svrha je ovog rada da dade uvid u različite ideje o koncentraciji kapitala u najširem poimanju te riječi (uključujući, dakle, i centralizaciju kapitala), da kritički valorizira te ideje i da pokuša naznačiti »granice« koncentracije proizvodnje s obzirom na bit proizvodnih odnosa koje koncentracija proizvodnje gradi i razgrađuje.

Drugim riječima, procesi sve veće koncentracije proizvodnje u suvremenim društvima imaju svoju kvalitativnu i kvantitativnu dimenziju, koje su analitički gledano neodvojive jedna od druge. Ako akumulacija kapitala nužno vodi njegovoj koncentraciji u sve manjem broju »ruku« (pa makar ta »ruka« bila suvremena kapitalistička ili socijalistička država), onda i ekonomska teorija i ekonomska politika moraju računati s tim da procese o kojima je riječ mogu, doduše, usporevati, ali ne i spriječiti, kao što to evidentno potvrđuje noviji historijat antitrustovske politike u SAD i drugim visoko razvijenim kapitalističkim zemljama. Krah takve politike samo je potvrda teze da ekonomski zakoni krče sebi put mimo, i usprkos, pravne regulative koja bi ih htjela »zauzdati«. Preciznije govoreći, teorije o akumulaciji kapitala imaju svoju povijest staru samo nešto više od stotinu godina. One se javljaju već s prvom industrijskom revolucijom a vezane su osobito uz imena Sismondija i Marxa.

2

Karl Marx, *Kapital*, »Kultura«, 1947, sv. I, str. 554—555.

imanja raspolazu boljom opremom, alatima i stokom, a i manje su prisiljeni da svoje proizvode prodaju odmah po nepovoljnim cijenama. Sismondi točno zapaža da sistem konkurencije razara mala poduzeća i gomila na jednoj strani moć u rukama malog broja krupnih kapitalista, a na drugoj strani dovodi do potpune ovisnosti radničke klase o kapitalistima. Bogati »dikтирају zakone trgovine«, oni otimaju vlasništvo sitnih robnih proizvođača i stavljaju radnike u isti položaj sa strojevima, po potrebi zamjenjujući jedne drugima. Sve to vodi gubitku ljudskog dostojanstva i sreće tisuća sitnih robnih proizvođača koji su jednom živjeli »sretni u svojoj neovisnosti«. Ukratko, problem koncentracije u Sismondijevim djelima može se sažeto ovako opisati: velika poduzeća potiskuju mala poduzeća, a dotad samostalni vlasnici takvih poduzeća postaju najamni radnici. S razvitkom kapitalizma smanjuje se broj poduzeća, a povećava broj proletara. Budući da velika poduzeća mogu proizvoditi više s relativno malim brojem radnika, to nužno dolazi do pritiska na najamnine i do osiromašivanja velike većine radnika. U analizi koncentracije kapitala Sismondi se ne zadovoljava pukim opisom nemoći kapitalizma da rješava važne probleme društva. Međutim, socijalističke solucije bile su mu strane zbog njegove čvrste vjere u nezamjenjivu važnost privatne inicijative u privređivanju. Stoga on predlaže slijedeća tri »izlaza«, odnosno mjere koje se u biti svode na zagovaranje ekonomskog romantizma i sitnoburžoaskog ideala društva. Prvo, od zahtijeva da se javnosti objasni situacija i navede vladu da se suzdržavaju poticanja razvitka industrije. Drugo, treba ograničavati tehnički progres i inovacije koji pogoduju razvitku krupne industrije. I treće, krupne kapitalne treba prisilnim mjerama usitniti i na taj se način vratiti »idealnom« društvu sastavljenom od sitnih neovisnih proizvođača — seljaka i zanatlija.

Iscrpnu kritiku Sismondijevih gledišta o koncentraciji proizvodnje dali su među ostalima V. I. Lenjin, H. Grossman i ovdje spomenuti Alfred Amon. Sve te kritike idu u smjeru dokazivanja sitnoburžoaskog karaktera Sismondijevih stajališta. S tim u vezi, čini nam se da se dovoljno ne ističe ona komponenta Sismondijeva učenja koja je posve »moderna«: Sismondi nije vjerovao u automatizam privrednih kretanja. Točnije rečeno, Sismondi je, s velikom oštrinom zapažanja, dao jednu od najboljih kritika kapitalističkog načina proizvodnje. On je bio svjestan teškoća funkcioniranja kapitalističke privrede, te je svojim zalaganjem protiv vjere u automatizam djelovanja kapitalističkog načina privređivanja pripremio put kasnijim učenjima o nužnosti intervencije u kapitalističkoj privredi. U tom smislu Sismondi se može i mora tretirati kao preteča kasnijih teorija o potrebi planskog usmjeravanja kapitalističke privrede, što njegovu učenju daje sasvim modernu crtu.

Marxov doprinos — koncentracija moći posredstvom akumulacije i centralizacije kapitala

Marx svoje učenje o koncentraciji i centralizaciji kapitala temelji na analizi zakona akumulacije kapitala. »Prije smo promatrali kako višak vrijednosti proistječe iz kapitala, sad ćemo promatrati kako kapital proistječe iz viška vrijednosti. Ako vlasnik viška vrijednosti ne utroši višak na svoje lične potrebe, već ga upotrijebi kao kapital, onda se stvara nov kapital i dodaje starome, onda se akumulira. *Upotrebljavanje viška vrijednosti kao kapitala ili ponovno pretvaranje viška vrijednosti u kapital, zove se akumulacija kapitala.*«⁵

Višak vrijednosti dijeli se u kapitalizmu na dva dijela, na fond akumulacije i na fond individualne kapitalistove potrošnje. Veličina svakog od tih fondova zavisi od veličine ostvarenog viška vrijednosti, odnosno profita, a kad je on dat, fond akumulacije je to veći što je manji fond individualne kapitalistove potrošnje, i obrnuto. Radi se, zapravo, o suprotnosti koja se takvom ispoljava samo na prvi pogled. Dramatično pitanje »akumulirati ili trošiti« samo je na izgled nerješivo. Otud uobičajeno stajalište buržoaske ekonomije koja kapitalista prikazuje kao žrtvu akumulacije: umjesto da troši sredstva za svoje užitke, kapitalist akumulira u interesu »svih« koji od toga žive.

Marx se izruguje takvim gledištima pokazujući da drama o kojoj je riječ vrijedi samo za kapitaliste skorojeviće, to jest za male kapitale čiji vlasnici strogo paze na svaki lični trošak koji slabi njihovu konkurentsku sposobnost. Čim se jednom afirmiraju kao kapitalisti, čim višak vrijednosti raste do veće svote, otpada i dilema koja muči sitne kapitaliste. Drugim riječima, kapitalist sada može i dovoljno akumulirati i raskošno živjeti bez bojazni da će njegova osobna potrošnja ugroziti njegovu akumulaciju na koju ga nesmiljeno nagoni razvitak proizvodnih snaga društva.

Nasuprot Sismondiju, Marx vidi progresivnost kapitalističkog načina proizvodnje upravo u toj prisiljenosti kapitala da stalno akumulira i tako razvija proizvodne snage rada do neslučenih granica: »Kao fanatik oplodivanja vrijednosti on (kapitalist — pr. op.) bezobzirno prisiljava čovječanstvo na proizvodnju radi proizvodnje, a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i na stvaranje onih materijalnih uslova proizvodnje koji jedini mogu biti stvarna osnova nekog višeg društvenog oblika, kome je temeljni princip puno i slobodno razvijanje svakog individuuma. Kapitalist se može respektirati samo kao otjelovljenje kapitala. U toj ulozi ima kapitalist isti apsolutni nagon za bogaćenjem kao i zgrtač blaga. Ali što se kod ovoga ispoljava kao individualno ludilo, kod kapitalista je posljedica društvenog mehanizma, u kome je on samo jedan točak (pokretač). Razvitak kapitalističke proizvodnje čini nužnim neprekidno povećavanje kapitala plasiranog u neko industrijsko poduzeće, a svakom individualnom kapitalistu konkurencija nameće unutrašnje zakone kapitalističkog načina proizvodnje kao vanjske prinudne zakone. Ona mu ne dozvo-

5
K. Marx, *Kapital*, sv. 1, str. 508.

ljava da svoj kapital održi osim neprekidnim povećavanjem, a povećavati ga može samo progresivnom akumulacijom.⁶

Prema tome, po Marxu je koncentracija kapitala isto što i akumulacija. Uvećavajući masu bogatstva koja funkcioniše kao kapital, akumulacija uvećava i njegovo koncentriranje u rukama individualnih kapitalista, a time i osnovicu proizvodnje u velikim razmjerima. Svaki je individualni kapital veća ili manja koncentracija sredstava za proizvodnju s odgovarajućom komandom nad radnicima. Akumulacija je, s jedne strane, rastuća koncentracija kapitala, a s druge strane »ispoljava se kao uzajamno odbijanje mnogih individualnih kapitala« (Marx). Ili, kako to Marx naglašava: »To više nije jednostavna, s akumulacijom istovjetna koncentracija sredstava za proizvodnju i komande nad radom. To je koncentracija već stvorenih kapitala, ukidanje njihove individualne samostalnosti, eksproprijacija jednog kapitalista od strane drugog, pretvaranje mnogih manjih kapitala u mali broj krupnih. Ovaj proces razlikuje se od prvoga time što ima za pretpostavku samo drukčiju raspodjelu već postojećih i aktivnih kapitala, što dakle njegov zamah nije sputavan apsolutnim uvećavanjem društvenog bogatstva ili apsolutnim granicama akumulacije. Kapital se ovdje nadima u ogromne mase u jednoj ruci, jer se ondje gubi iz mnogih ruku. To je centralizacija u pravom smislu, za razliku od akumulacije i koncentracije.«⁷

Prema tome, po Marxovu učenju, usporedo s akumulacijom razvija se »koncentracija već stvorenih kapitala«, to jest centralizacija kapitala. Ona znači »aneksiju« mnogih pojedinačnih kapitala bilo dobrovoljnim, bilo nasilnim putem, njihovo objedinjavanje uz pomoć konkurentske borbe. Centralizacija kapitala ima tri osnovna uzroka. 1. Konkurentska borba vodi se pojeftinjavanjem roba. Radna snaga angažirana kod krupnog kapitala produktivnija je od one u manjim poduzećima, te zahvaljujući tome krupniji »tuku« sitne kapitale i u konačnoj liniji ih gutaju. 2. Potrebni minimalni opseg kapitala koji se iziskuje da bi se vodio neki posao neprekidno raste u većini privrednih grana. Zbog toga se manji kapitali tiskaju u one oblasti proizvodnje u koje još nije prodro krupni kapital, i ondje vlada osobito oštra konkurencija što vodi u propast mnoge sitne kapitale. 3. Razvitak kredita i akcionarskih društava enormno ubrzava spajanje manjih kapitala u rukama krupnih kapitala.

Dok je akumulacija kapitala relativno polagan, spor proces, centralizacija kapitala »u tren oka« stvara goleme kapitale sposobne da silno ubrzavaju tehnički napredak društva. Marx navodi kako bi svijet još bio bez željeznica da je morao čekati dok akumulacija ne osposobi nekoliko odvojenih kapitala za takav pothvat. Proces centralizacije kapitala teče teoretski sve dotle dok se u nekoj grani svi kapitali ne objedine u jednoj jedinjoj »ruci«. Taj proces u krajnjoj liniji vodi »eksproprijaciji eksproprijatora«, dakle propasti kapitalističkog načina proizvodnje. Tome snažno pridonosi tendencija padanja profitne stope na tako niski nivo da se proizvodnja više ne isplati, pa kapitalistička država preraspodjelom poreza i na druge načine uskače u ove ili one oblasti privređivanja gdje privatni kapital više ne nalazi motivaciju za poslovanje.

6
Isto, str. 521.

7
Isto, str. 555.

U ocjeni Marxove teorije akumulacije jedan takav mislilac kao što je J. Schumpeter prihvata Marxovo »izjednačavanje« štednje s pretvaranjem viška vrijednosti u kapital i priznaje mu da je potpunije nego ma koji njegov suvremenik sagledao proces promjena u kapitalističkoj proizvodnji. Marx je, ističe on, na »jedan vešt način povezoao proces akumulacije s neprekidnom koncentracijom kapitala, povećavanjem 'obima industrijskih preduzeća i kontrolnih jedinica'... 'on je nalektrisao atmosferu koja je okružavala ovaj fenomen svim dinamo-mašinama klasne borbe i politike, a samo to bi bilo dovoljno da njegovo izlaganje ovog problema uzdigne iznad suvoparnih ekonomskih teorema o kojima je bila reč'«.¹

U zaključku treba još jedanput istaknuti Marxov *pojam kapitala*, s obzirom na važnost tog pojma za sve kasnije teorije o koncentraciji kapitala i proizvodnje uopće. Naime, kapital je u svakom slučaju i uvijek određena »koncentracija« sredstava za proizvodnju i radne snage. Vlasništvo kapitala daje moć, kontrolu nad sredstvima za proizvodnju i nad radom koji ta sredstva pokreće. U procesu akumulacije i centralizacije sve više raste moć u rukama malog broja krupnih kapitalista. Kapital postaje ključ svake moći i njemu su radnici kao ne vlasnici sredstava za proizvodnju potpuno podložni. No kad to gomilanje moći kapitala postane neizdrživo i historijski preživjelo, na scenu stupaju radnici koji uzimaju svoju sudbinu u vlastite ruke. U tom je smislu Marxova koncentraciona teorija, kao i ona Sismondija ili kasnije Berlea i Meansa, ne samo teorija privrednog razvitka već i cjelokupnog društvenog razvitka. Ona je istovremeno i ekonomska, i sociološka, i politička, te se odnosi na sve aspekte funkcioniranja kapitalističkog društva. Marx pokazuje i dokazuje da su jedni te isti zakoni razvitka kapitalizma ujedno i zakoni njegove nužne propasti, i u tome je najveća važnost i bit njegove koncentracione teorije.

Bücherov zakon masovne proizvodnje kao uzrok koncentracije

Karl Bücher (1847—1930) poznat je u ekonomskoj teoriji kao predstavnik mlađe historijske škole, koji na razvitak privrede gleda kroz različite načine razmjene, a ne proizvodnje. »Bücherova shema (društvenog razvitka — pr. op.) ignorira karakter vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i klasnu sadržinu proizvodnih odnosa.«² Po tome se ona, rekli bismo, bitno ne razlikuje od kasnijih teorija građanskih neoliberalnih ekonomista čija ćemo učenja o akumulaciji ovdje izlagati. Uza sve to, Bücher u jednom od svojih posljednjih značajnijih radova³ daje nov doprinos, odnosno argumentaciju »nadmoći« krupnih poduzeća nad sitnim poduzećima u procesu akumulacije kapitala.

8 J. Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija* (predgovor Z. Pjanića), Beograd, 1960, str. XXVI.

9 Adolf Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, sv. I, str. 53.

10 K. Bücher, *Das Gesetz der Massenproduktion*, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 66, Jg. 1910, st. 3.

Naime, tražeći razloge nadmoći krupnih poduzeća nad malim poduzećima Bücher ih nalazi u djelovanju tzv. zakona masovne produkcije (Gesetz der Massenproduktion). Pri tome se poziva na statističke podatke prema kojima je broj malih poduzeća u Njemačkoj od 1882. do 1907. godine smanjen, dok se istovremeno povećao broj velikih poduzeća i njihov udio u ukupnoj produkciji privrede.

U objašnjenju rasta optimalne veličine poduzeća ekonomska je teorija i prije Büchera razvila tezu o manjim relativnim troškovima velikih u odnosu prema malim poduzećima, ali je formulacija te teze patila od nedovoljne egzaktnosti argumentacije. Bücher ispunjava tu prazninu razlikujući ukupne troškove i troškove jedinice proizvoda, konstantne (fiksne) i varijabilne troškove. Troškovi jedinice proizvoda jesu troškovi svake proizvedene jedinice. Konstantni su oni troškovi koji se ne mijenjaju s porastom mase proizvedenih dobara, za razliku od varijabilnih troškova koji rastu sa svakim porastom mase proizvedenih dobara.

Odlučujuće značenje, a u tome se »zakon masovne produkcije« i očituje, imaju troškovi jedinice proizvoda. Ti troškovi padaju s porastom mase proizvedenih dobara. To se objašnjava time što neko dato proizvodno postrojenje ili oprema (strojevi, zgrade itd.) uzrokuju određenu (konstantnu) svotu troškova koja ostaje ista bilo da postrojenje radi ili ne radi. Drugim riječima, što je veća masa proizvedenih dobara, to je manji udio fiksnih troškova po jedinici proizvoda.

»Zakon masovne produkcije« objašnjava, uz stanovite rezerve, nadmoć velikih poduzeća, nužnost njihova nastajanja i rasta. U tom je smislu Bücherova argumentacija doprinos suvremenoj teoriji akumulacije i centralizacije kapitala, osobito u mikroekonomskoj analizi tih problema.

Sombartovo sistematiziranje i diferenciranje pojma i sadržaja koncentracije

Werner Sombart (1863—1941) pripadnik je iste škole političke ekonomije kao i Bücher. U povijesti političke ekonomije najpoznatiji je po tome što je još 1894. godine (u raspravi *Prilog kritici ekonomskog sistema Karla Marxa*) dao, po Engelsovoj ocjeni, »odličan prikaz općih crta Marxova sistema«. Manje je, međutim, poznato da je u djelu *Der moderne Kapitalismus*¹¹ dao i vidan doprinos diferenciranju pojma i sadržaja koncentracije kapitala.

Diferenciranju pojma koncentracije kapitala Sombart prilazi na sljedeći način.

Prvo, on s pravom zaključuje da je optimalna veličina poduzeća različita od jednog do drugog sektora privređivanja. Tako je drukčija u poljoprivredi nego u zanatstvu, saobraćaju i ugostiteljstvu, itd. To je samo djelomice točno, jer danas znamo da velika multinacionalna poduzeća sa

11

W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*,
izd. München i Leipzig, 1927.

sve većim uspjehom prodiru i u tradicionalno »poluzanatske« grane i oblasti privređivanja (lako pokvarljivi proizvodi itd.). Sombart navedeni zaključak potvrđuje na povijesnom materijalu — statističkim podacima o koncentraciji proizvodnje u Njemačkoj u vremenu od 1882. do 1910. godine. Pokazuje da u većini privrednih grana raste, doduše, optimalna veličina poduzeća, ali i to da male proizvođače samo iznimno potiskuju veliki. Ovi posljednji šire postojeća i osvajaju nova tržišta, ali istovremeno omogućavaju malim proizvođačima da djeluju na lokalnim tržištima. Snažne i sveobuhvatne koncentracione procese on je ustvrdio uglavnom samo u nekim privrednim granama, osobito u kemijskoj industriji.

Drugo, Sombart zaključuje da su za proizvodnju određenih dobara često na raspolaganju različite »tehnike« proizvodnje. Primjerice, košulje ili cipele mogu se proizvoditi ne samo u velikim poduzećima nego isto tako i u malim, više ili manje zanatskim poduzećima. To znači da je moguća relativno velika diferenciranost optimalne veličine poduzeća u okvirima mnogih grana privrede.

Treće, Sombart razlikuje koncentraciju proizvodnje ili, kako je on još naziva, koncentraciju poduzeća od koncentracije imetka i koncentracije moći. Te tri vrste koncentracije ne moraju se razvijati usporedo, premda najčešće idu zajedno. Prva se može jako pojačati istovremeno dok druga pada, što se, recimo, događa kad tri privatnika osnuju akcionarsko društvo, a akcijski se kapital »raštrkava«. Koncentracija moći, po Sombartu, jest širenje »utjecaja bogatih ljudi« u svim sferama privrednog i društvenog života.

Sombart razlikuje datu veličinu od optimalne veličine poduzeća. Ova posljednja postignuta je onda kad profil doseže maksimum. Takav »apsolutni optimum« mnoga poduzeća nikad ne postižu bilo zato što ne raspolažu s dovoljno kapitala, bilo zato što imaju neadekvatnu strukturu zaposlenih, ili što imaju teškoća s prodajom robe.

Za Sombartova shvaćanja koncentracionih procesa može se reći da se radi, slično kao i kod Sismondija ili Marxa, o politekonomski veoma »angažiranim« tezama. Analiza stvarnog stanja koncentracije u privredi služi Sombartu za predviđanje budućih razvojnih tendencija. S tim u vezi znamenita je njegova teza koju bismo mogli nazvati učenjem o pluralizmu interesa u privredi. Kapitalizam, konstatira Sombart, nije ukinuo zanatsku proizvodnju. Otud on brani tezu o mogućnosti usporednog egzistiranja kapitalističke i zadružne (kolektivističke) privrede, sitne zanatske privrede i seljačkih gospodarstava, što je teza koja kratkoročno gledano nalazi potvrdu u socijalnim previranjima našega vremena. Jedan sistem privređivanja ne ukida drugi »sistem«, već, kao u fugi, novi glasovi i elementi upadaju u kompoziciju a da drugi glasovi ne prestaju odzvanjati. Socijalistički razvitak demantirao je Sombarta samo u pogledu nespojivosti socijalizma s krupnim kapitalističkim vlasništvom. Privatno vlasništvo u privredi, smatrao je Sombart, postojat će sve dok bude čežnje za »vlastitom kućicom s vrtom«, što bi značilo — vječno! Jer danas je jasno da je ideal o vlastitoj kućici nešto što nije nespojivo s modernim socijalizmom. Opravdati krupno kapitalističko vlasništvo čežnjom za »vlastitom kućicom« sve je prije nego logično, pa taj argument ne može izdržati naučnu kritiku.

Sismondi i ugroženost malih poduzeća konkurencijom

Sismondi (1773-1842) svoje je glavno djelo (*Nova načela političke ekonomije* ... Pariz, 1819) napisao pod dojmom jednog putovanja u Englesku, u kojoj se industrijska revolucija posebno teško odrazila na položaj radničke klase i zanatlija.³ Sličan proces odvija se u to vrijeme i u Francuskoj; mnoga mala samostalna poduzeća u poljoprivredi i zanatstvu propadaju, a usporedo s tim razvijaju se velika industrijska poduzeća zasnovana na najamnom radu velikih masa radnika. Sismondi zapaža prijetnju koju nepoštedna konkurencija postavlja pred mala i srednja samostalna poduzeća. Krivac za propadanje takvih poduzeća jest, po Sismondiju, prevelika »sloboda« u privređivanju te ideje liberalne ekonomske teorije koje tu slobodu potiču. U početku i sâm gorljiv pristaša slobodne trgovine i državnog nemiješanja u privredni život nacije, Sismondi u kasnijim radovima napušta takva shvaćanja, uplašen posljedicama ekonomskih kriza hiperprodukcije na razvitak privrede i društva.

Prema Sismondiju, nesputana konkurencija razara vlasništvo samostalnih zanatlija i seljaka, koji postaju najamnici, osuđeni na siromaštvo osobito ako ostanu bez posla. Konkurencija gomila na jednoj strani moć malog broja krupnih kapitalista, a na drugoj strani dovodi do potpune ovisnosti radničke klase o buržoaziji.

Sismondi žali za propadanjem malih samostalnih poduzeća i on je »prvi ekonomist koji izričito govori o *eksploataciji čovjeka po čovjeku*, premda su mu shvaćanja o kapitalističkoj eksploataciji prilično neodređena i površna.«⁴ On uočava da je kapital po svojoj prirodi prisiljen na neprekidnu akumulaciju, na stalno povećavanje proizvodnje. Politekonomske gledano, slijedeći su uzroci takvih trendova razvoja po Sismondijevu mišljenju:

Prvo, potrebe ne rastu u istom opsegu kao proizvodnja. Svaki producent stoga nastoji da zauzme mjesto svojih suparnika. Radi se o konkurentskoj borbi u kojoj pobjeđuje onaj tko je sposoban proizvoditi uz manje troškove. Svaki poduzetnik nastoji proizvoditi više s jednakim brojem radnika, ili jednaku količinu dobara s manje radnika, odnosno uz manje najamnine. Privredni napredak tako smanjuje vrijednost rada (radne snage) i samim tim životni standard svih koji žive od svoga rada.

Drugo, veća poduzeća imaju prednost u odnosu prema manjim poduzećima već zbog svoje veličine. To su prednosti od ušteda što ih postižu velika poduzeća upotrebom strojeva, smanjenjem troškova nadzora nad radom radnika, snižavanjem troškova prodaje i drugih troškova koji su relativno manji što je poduzeće veće. Zbog toga je u industriji prisutna tendencija objedinjavanja radne snage i sredstava u sve manjem broju ruku. To isto vrijedi i za poljoprivrednu proizvodnju, jer vlasnici velikih

3

Za našu temu posebno su značajne Sismondijeve *Studije o političkoj ekonomiji* iz 1837—1838. Temeljiti prikaz Sismondijeve teorije koncentracije kapitala daje Alfred Amonn u djelu *Sismonde de Sismondi als Nationalökonomie*, Bern, 1949.

4

Adolf Dragičević, *Leksikon političke ekonomije*, sv. II, str. 323.

Privatno vlasništvo i koncentracija privredne moći u djelu Berlea i Meansa

Kraj prošlog i prvu polovinu ovog stoljeća karakteriziraju u SAD brzo nastojanje i širenje gigantskih privrednih poduzeća s milijardskim dolar-skim prometom i desecima tisuća zaposlenih radnika. Takav razvitak prate zakonske mjere obuzdavanja, sputavanja konkurencije, tzv. antitrustovska politika. U ekonomskoj teoriji najznačajnijim događajem smatramo pojavu poznate knjige Berlea i Meansa¹² koju s razlogom možemo ocijeniti kao originalni produžetak najznačajnijih ostvarenja na području teoretskih analiza akumulacije kapitala.

Prvim zakonskim aktom usmjerenim na zaštitu slobodne trgovine pred nastupajućim monopolima, tzv. Sherman Actom, nije spriječeno stvaranje gigantskih koncerna. Antitrustovski propisi donosili su se u SAD i dalje, a najpoznatiji su Federal Trade Commission Act i Clayton Act iz 1914. godine. Koncentraciona teorija dobila je tako nove poticaje, te dolazi do sistematskih istraživanja tržišta i tržišne strukture, optimalne veličine poduzeća itd. S tim u vezi, djelatnost Federal Trade Commission pridonijela je stvaranju sistematske statistike o problemima koncentracije i centralizacije u američkoj privredi. Ipak, antitrustovska politika nije u biti ni bila uperena protiv ograničavanja rasta gigantskih poduzeća, već protiv ograničavanja slobodne konkurencije i monopoliziranja pojedinih sektora američke privrede.

Sušтина koncentracione teorije Berlea i Meansa sastoji se u ovoj tezi: privredna moć u obliku kontrole nad sredstvima za proizvodnju (physical assets) pokorava se jednoj centripetalnoj sili i sve se više koncentriraju u rukama malog broja velikih poduzeća, dok se vlasništvo koje donosi dobit (beneficial ownership) dijeli na sve veći broj vlasnika, tako da su pojedinačni vlasnici većinom osuđeni na gubitak svake moći. Kao formalni uzrok takvu stanju navodi se pravno ustrojstvo akcionarskog društva koje vodi odvajanju vlasništva (ownership) od moći (control); kontrola nad funkcioniranjem sredstava za proizvodnju ne nalazi se više u rukama vlasnika, već rukovodstava poduzeća ili male grupe osoba najjačih kapitalista koji donose sve vitalne odluke neovisno o volji i htijenju većine vlasnika.

U analizi se Berle i Means koriste bogatim materijalom iz prakse i konstatiraju da je već 1930. godine dvjesto najvećih poduzeća u SAD kontroliralo 49,2% aktive svih akcionarskih društava (isključujući bankovni sektor), dok je ostatak od 50,8% otpadao na preostalih čak oko 300 tisuća korporacija. Pri ukupnom broju tadašnjeg stanovništva SAD od oko 120 milijuna, kontrolu nad najvećim gigantima imalo je otprilike 2000 ljudi ili 1/6000% ukupnog stanovništva.

Berle i Means pokazuju da, s jedne strane, dolazi do sve veće disperzije kapital-vlasništva, a na drugoj strani i istovremeno do sve veće koncentracije moći u sve manjem broju ruku najjačih kapitalističkih magnata. Što je manji udio pojedinaca u ukupnom kapitalu, to su oni nemoćniji. Mali ak-

12

A. Berle-G. Means, *The Modern Corporation and Privat Property*, New York, 1934. i 1947, str. 1—68, i dalje.

cionar kao davalac kapitala postaje puki liferant novca bez ikakva utjecaja i odgovornosti. O broju malih akcionara govori i statistički podatak da su 144 od 200 najvećih poduzeća imala 1930. godine svako po više od 5000 akcionara, a pojedina među njima i više od 500 tisuća akcionara.

Berle i Means se ne zadovoljavaju pukim opisivanjem stanja, već svoje poglede usmjeravaju u budućnost, procjenjujući s genijalnom »intuicijom« buduću privrednu i društvenu razvitak SAD. Njihov je zaključak da će u dogledno vrijeme cjelokupni privredni i politički život SAD kontrolirati mali broj gigantskih poduzeća. Ta će poduzeća obrtati milijarde dolara i zapošljavati desetke i stotine tisuća ljudi, dok će bezbrojni sitni akcionari biti podređeni jedinstvenom vodstvu šačice najjačih kapitalista. Posljedice takva stanja bit će, i već su bile, mnogostruke za same temelje funkcioniranja društva.

Naime, proizvodnja će sve manje biti rukovođena igrom tržišta, a sve više planskom proizvodnjom gigantskih poduzeća. Drugim riječima, omiljena teza građanske ekonomske teorije o suverenitetu potrošača pokazuje se sve više neodrživom, jer gigantska poduzeća suvereno diktiraju potrebe i ukuse potrošača. I sam profitni kriterij, maksimiranje profita, gubit će na značenju u korist stabilnosti proizvodnje i profita, makar i po manjoj stopi od maksimuma. Investicionu politiku giganti vode samofinanciranjem, te im krediti »sa strane« po pravilu nisu ni potrebni, čime se ne mogu pohvaliti manja poduzeća. U takvoj situaciji i sama država sa svojim organima dolazi u drugi plan. Na mjesto državnih organa kao nosilaca privredne moći dolaze organi uprave gigantskih poduzeća, jer će se relevantne odluke sve više donositi u njima, a ne u tradicionalnim državnim institucijama. Tu, u gigantima, odvijat će se i već se tada odvijala bitka raznih interesnih grupa: vlasnika, radnika, rukovodećih kadrova i konzumenata.

Iako formalno nisu marksisti, Berle i Means u svojim analizama postupaju u metodološkom pogledu u skladu s najboljim tradicijama marksističke političke ekonomije. Oni sve promjene u privrednom i političkom poretku promatraju kao nastavak onih povijesnih procesa koji zakonito vode smjeni jednih nosilaca moći (države) drugim nosiocima napretka i moći (gigantskim poduzećima). Svako doba poznaje određene nosioce društvene moći. Tako je u srednjem vijeku duhovna i svjetovna moć bila koncentrirana u rukama crkve, a nju su kasnije porazile nacionalne države. U našem vremenu odvija se sličan proces — privredna, i s njom politička moć sve se više koncentrira u gigantskim poduzećima. I kao što su nekoć crkvu u borbi za moć nadvladale nacionalne države, svi su izgledi da će gigantska poduzeća nadvladati države.

Novija istraživanja u SAD pokazuju da se koncentracija u privredi te zemlje u velikoj mjeri odvijala i odvija prema predviđanjima Berlea i Meansa.¹³ Velika je zasluga tih teoretičara što su upozorili na značenje i posljedice razdvajanja vlasništva od kontrole nad kapitalom u modernim

13

M. A. Adelman, *The Measurement of Industrial Concentration*, The Review of Economics and Statistics, sv. 33, 1951, str. 244. i dalje.

akcionarskim društvima. Iako je taj problem bio poznat i Marxu, ipak su za njega novčani kapital, sredstva za proizvodnju (kapital u užem smislu riječi) i vlasnik-kapitalist bili pojmovno jedinstvo. Kapitalist je za Marxa »personificirani kapital«, dok Berle i Means pokazuju da je kapitalist, prije svega, sitni akcionar, osoba lična svake moći koju je čak teško nazvati kapitalistom. Nadalje, za Marxa je koncentracija vlasništva na kapitalu istovremeno i uvijek ujedno koncentracija kontrole nad sredstvima za proizvodnju i radnom snagom koja ta sredstva pokreće. Ukratko, Marx nije detaljnije analizirao značenje odvijanja vlasništva od kontrole nad kapitalom. Sombart je upozorio na određenu razliku između koncentracije proizvodnje, imetka i moći, ali ostaje trajna zasluga Berlea i Meansa što su izričito i jasno uputili na uzroke, učinke i posljedice odvajanja vlasništva od kontrole nad kapitalom. U akcionarskim društvima, kako su to oni pokazali, dolazi do »nagrizanja« kapitalističkog vlasništva i tome odgovarajućih proizvodnih odnosa. Sitni akcionari posjeduju vrlo ograničenu »moć« i zapravo su autirani čak i u pitanju svojih osnovnih vlasničkih interesa.

S druge strane, Berle i Means su pokazali da koncentracija u privredi jača usprkos, a mogli bismo reći baš zahvaljujući, širokom »raštrkavanju« kapitalističkog vlasništva. Sitni dioničari, odvojeni jedni od drugih, mogu svoj kapital »produktivno« uložiti samo pod komandom krupnog kapitala. Tako oni pomažu stvaranje velikih »imperija« — gigantskih poduzeća — kakve pojedinci nikad ne bi mogli stvoriti ma kako velikim kapitalom raspolagali. Gigantska poduzeća uživaju sve prednosti samom svojom veličinom, jer je poznata krilatica: Ono što je u interesu Kruppa ili General Motorsa itd., dobro je za cijelu naciju! Kapitalistička država, naime, može riskirati zatvaranje ovih ili onih malih poduzeća, ali ne i propast giganta.

Što je veći broj dioničara, to je manji utjecaj svakoga od njih, naravno uz pretpostavku da ne posjeduje značajniji udio kapitala. Tako je davalac kapitala degradiran na primaoca dividende. Stvarno važne odluke donose se mimo njega, u upravi, odnosno u uskom krugu osoba koje kontroliraju gigantsko poduzeće.

Kao i Marxova ili Sismondijeva analiza, Berleova i Meansova teorija koncentracije zapravo je teorija *društvene preobrazbe*, da ne kažemo revolucije. Možda bi točnije bilo reći upravo to, jer Berle i Means pridaju gigantskim poduzećima u budućnosti odlučujuću ulogu: oni koji budu vladali gigantskim poduzećima, vladat će cijelim društvom. To ujedno znači, da se poslužimo marksističkom terminologijom, odumiranje države i slobodne tržišne privrede ili, točnije rečeno — s obzirom na planiranje u gigantima — odumiranje robne proizvodnje. Takvi zaključci mogu se nekome činiti previše smjelima. Međutim, ako imamo na umu uvodno napomenutu činjenicu da su procesi koncentracije sredstava i radne snage u Jugoslaviji i u svim drugim socijalističkim zemljama također snažno na djelu, onda se zaključci nameću sami po sebi. Povika na gigante u kapitalističkim zemljama ispušta iz vida da se i u socijalističkim zemljama odvijaju slični koncentracijski procesi, da je tehnološki izvedivo postojanje jedne jedine tvornice cipela s eventualnim pogonima za cijelu Evropu itd.

U svakom slučaju, odumiranje privrednih funkcija države svuda u svijetu počinje upravo u gigantskim poduzećima, i tu bi činjenicu marksistička politička ekonomija morala više respektirati ako želi raskinuti s dogmatiskim pristupom koji otprilike glasi: monopol je loš i poguban za interese radničke klase u kapitalizmu, a dobar i »socijalistički« u prelaznom društvu; gigantska poduzeća u kapitalizmu produžena su ruka imperijalističkog velikodržavlja, a u socijalizmu klica buduće organizacije cjelokupne privrede »na principu pošte« (Lenjin), i tako dalje.

Socijalizmu je na svaki način strana sitna proizvodnja sismondijevske vizije i tipa, pa procese planiranja proizvodnje i odumiranja robnosti privrede, koje sa sobom nosi krupna proizvodnja i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama, treba proučavati s većom pažnjom. Uz rijetke izuzetke, u cjelokupnoj domaćoj literaturi o tzv. multinacionalnim kompanijama, nismo pronašli primjere sagledavanja pozitivnih razvojnih procesa koji se u njima odvijaju. Redovito se ističe ono negativno u djelovanju gigantskih poduzeća, dok o pozitivnim stranama nema ni riječi. Zato i smatramo da je Berleova i Meansova teorija koncentracije, premda ne uvijek dorečena u ideološkom smislu, u mnogo čemu revolucionarna i poučna za sve one koji misle da su istinski marksisti u smislu nastavljanja Marxova djela. Umjesto donkihotske »borbe« protiv velikih poduzeća, mislimo da je za praktičnu ekonomsku politiku zanimljivija analiza rascjepkanih kapaciteta i multipliciranja određenih proizvodnji s golemim rasipanjima sredstava i radnih snaga. Što se »monopola« giganata tiče, protiv toga postoje iskušana sredstva otvaranja prema svjetskom tržištu, što je danas jasno čak i pristašama neoliberalne građanske ekonomije koji se zalažu za »slobodu u granicama«.

Koncentracijski procesi u neoliberalnoj građanskoj ekonomskoj teoriji

Nakon Berle-Meansove analize koncentracijskih procesa, građanska ekonomska misao naših dana našla se na muci kako da »izmiri« praksu s neoliberalnim idealima slobodne konkurencije i privatne inicijative. Jer, u SR Njemačkoj i drugim visoko razvijenim kapitalističkim zemljama odvijali su se, premda sa stanovitim zakašnjenjem, analogni koncentracijski procesi kao i u SAD. U SR Njemačkoj neoliberalna škola smatra se legalnom nasljednicom klasičnog liberalizma, s tom razlikom što brani ideju ograničene slobode tržišta i privatne inicijative.

Naime, povijesni razvitak potvrdio je da nesputana konkurencija vodi koncentraciji moći, koja onda dovodi u pitanje slobodnu konkurenciju. Ili, kako to ističe Engels u Anti-Dühringu, konkurencija rađa monopol, monopol konkurenciju! Neoliberali tvrde to isto samo drukčije: slobodu treba ograničiti u interesu slobode! Problem je u tome da se utvrde »čvrsti politički, pravni, moralni i institucionalni okviri tržišnog prometa koji će garantirati slobodu i brinuti o tome da sloboda jednih ne bude ukinuta slobodom drugih.«¹⁴

14

Wilhelm Röpke, *Mass und Mitte*, Erlench-Zürich, 1950, str. 142.

Akciona parola kršćanske demokracije u SR Njemačkoj o »socijalnoj tržišnoj privredi« (soziale Marktwirtschaft) u dobroj je mjeri inspirirana učenjem najpozitivnijih predstavnika neoliberalne škole, od kojih ovdje treba spomenuti Wilhelma Röpkea i Waltera Euckena.¹⁵ Za obojicu spomenutih teoretičara karakteristično je da se zalažu za borbu protiv gigant-skih poduzeća i monopola. Po mišljenju Waltera Euckena, jednostavan rast poduzeća još nije koncentracija, kako to »pogrešno« tvrdi Marx. S tim u vezi očito je da Eucken ne razlikuje pojam koncentracije od problema centralizacije kapitala. Naime, »koncentracija« je po Euckenu na djelu tek onda kada dolazi do sjedinjavanja niza poduzeća u jednu veliku cjelinu, bilo u formi vertikalne ili horizontalne koncentracije. Odlučujuće je uvijek pitanje učinaka takvih sjedinjavanja niza poduzeća u jednu veliku cjelinu, bilo u formi vertikalne ili horizontalne koncentracije. Odlučujuće je uvijek pitanje učinaka takvih sjedinjenja na konkurenciju. U jednom slučaju, jednostavnog rasta pojedinačnih poduzeća, navodno nema opasnosti za slobodnu konkurenciju. Štoviše, razvitak same tehnike povećava optimalnu veličinu poduzeća i zapravo samo pojačava konkurenciju, koja je, po Euckenovu mišljenju, u dvadesetom stoljeću intenzivnija nego bilo kada prije.

Intenziviranje konkurencije izazivaju, prema Euckenu, brojni razlozi. Prvo, s pojeftinjavanjem i napretkom saobraćaja dolazi do smanjenja transportnih troškova i približavanja nekada lokalnih tržišta. Drugo, tehnika i tehnologija otkrivaju nove sirovine i poboljšavaju iskorištavanje postojećih sirovina, što sa svoje strane pojačava konkurentsku sposobnost poduzeća i privrede u cjelini. Treće, suvremena tehnika također poboljšava prilagodljivost poduzeća uvijek novim vrstama proizvodnje kako u prerađivačkim industrijama, tako i u baznim industrijama.

Sve u svemu, razvitak tehnike djeluje, prema Euckenu, u dva pravca. S jedne strane, raste veličina poduzeća, a s druge strane, pooštava se konkurencija, jer i mala i srednja poduzeća nalaze prostor svom djelovanju. Ta dva pravca razvitka ne teku uvijek usporedo. U određenom vremenu prevagu ima jedan pravac razvitka, u drugom vremenu drugi pravac razvitka. Tako je, po Euckenovu mišljenju, naglasak u počecima industrijske revolucije bio na rastu poduzeća, dok je danas naglasak na jačanju konkurentne borbe. Ukratko, nepoželjno sputavanje konkurencije ne odvija se »samo po sebi«, nekim unutrašnjim zakonitostima, nego krivnjom ekonomske politike suvremenih kapitalističkih država. Države su te koje koče slobodnu konkurenciju raznim mjerama kao što su carine, zabrane uvoza, razna devizna ograničenja, kočenje investicija itd. Zaključak koji odatle proistječe jasan je i nedvosmislen: država se mora kloniti takvih mjera, pa će privredni model slobodne konkurencije »ponovno« procvjetati.

Wilhelm Röpke promatra koncentracione procese kao »smetnju slobodnog i prirodnog uređenja privrede i društva«. Za nj je koncentracija

15
Walter Eucken, *Technik, Konzentration und Ordnung der Wirtschaft*, Ordo, sv. III, 1950,

te djelo Istog pisca *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, Bern-Tübingen, 1952.

»rak« našega doba, teška socijalna bolest čiji je »krajnji i pogibeljni rezultat kolektivizma i totalitarizma«. S tih pozicija Röpke pokušava praviti razliku između tehničke i pravno-financijske koncentracije. Prva je »opravdana«, a druga nije opravdana. Prva znači napredak u produktivnosti rada, a druga vodi u monopolizam i, u krajnjoj liniji, u »pogibeljni kolektivizam«.

Pošto smo ukratko opisali bit Röpkeovih shvaćanja koncentracionih procesa, smatramo važnim naglasiti da je njegova koncentraciona teorija umnogome bliska Marxovim i Sismondijevim teorijama o istom problemu. Naime, Röpkeu je zajedničko s Marxom to što koncentracione procese izvodi još iz prvobitne akumulacije kapitala, koja je dala početni »zamah« koncentraciji kapitala, i što je poput Marxa svjestan činjenice da koncentracija u privredi vodi koncentraciji političke moći i podjeli društva na moćne i nemoćne, a u krajnjoj liniji vodi propasti kapitalizma. Sa Sismondijem je Röpkeu pak zajednička »briga« za ljudsko »dostojanstvo«, to jest zalaganje za vraćanje historije natrag, što je i inače bitna karakteristika svih neoliberalnih shvaćanja ovog ključnog teoretskog i praktičnog problema funkcioniranja suvremenih društava.

Nove poticaje teoriji koncentracije proizvodnje, odnosno akumulacije kapitala u suvremenim uvjetima dala je u SR Njemačkoj opsežna diskusija na poznatom skupu Saveza za socijalnu politiku održanom 1960. godine u Bad Kissingeru (Bad Kissinger Tagung des Vereins für Sozialpolitik). Ondje inicirana rasprava o »zakovitosti« ili »slučajnosti« koncentracionih procesa traje nesmanjenom žestinom već gotovo punih dvadeset godina. Rasprava se vodila i još se vodi oko ključne teze koju je formulirao Edgar Salin ovim riječima: »Koncentracija kao takva jest neizbježna. Ona je s jedne strane posljedica rasta stanovništva, a s druge strane posljedica zahtjeva za zadovoljavanje potrošačkih potreba sve većeg broja stanovnika potrebnim proizvodima. Zbog toga imamo koncentracione procese kao činjenicu jednako u Engleskoj kao i u Francuskoj i Sjedinjenim Državama, iako je u tim zemljama cjelokupno zakonodavstvo umnogome drukčije nego u nas.«¹⁶ Dakle, koncentracija je neizbježan proces koji se ne da zaustaviti, premda nas Salinova argumentacija sa stanovništvom neodoljivo podsjeća na maltuzijanski pristup tom složenom problemu.

Teorija »nejednake razmjene« i akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima

Egipćanin Samir Amin dao je nedavno svakako jedan od najoriginalnijih i ujedno najspornijih doprinosa teoriji akumulacije i koncentracije proizvodnje i moći u suvremenom svijetu u poznatoj knjizi *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima*.¹⁷

16 Edgar Salin, *Diskussionbeitrag*, u: F. Neumark, *Die Konzentration in der Wirtschaft*, Schriften des Vereins für Sozialpolitik, sv. 22, Berlin, 1961, str. 208.

17 Knjiga je, s podnaslovom *Kritika teorije nerazvijenosti*, izašla 1970, a prevedena na naš jezik u izd. »Komunista«, Beograd, 1978.

Aminova je polazna postavka, uostalom netočna, da u Marxa »nema teorije akumulacije u svjetskim razmjerima«. »Ta se teorija«, nastavlja- mo citirati Aminove teze, »javlja tek u slučaju prvobitne akumulacije, ali kao prehistorija kapitalističkog načina proizvodnje. No ta prehistorija nije završena. Ona se produžava širenjem kapitalizma u svjetskim razmjerima. Paralelno s mehanizmima akumulacije koji su svojstveni kapitalističkom načinu proizvodnje — proširene reprodukcije — nastavlja delovanje mehanizam prvobitne akumulacije, koji obilježava odnose između centra i periferije svjetskog kapitalističkog sistema.«¹⁸

Daleko od toga da Marxu pristupamo kao nekom božanstvu koje ima gotove odgovore na sve probleme suvremenog svijeta, ali očito je da Marxova teorija tzv. prvobitne akumulacije kapitala ili vrijedi ili ne vrijedi i u suvremenom kapitalizmu. Amin tvrdi da ta teorija »nastavlja delovanje«, pa u tom slučaju i sam mnogo duguje Marxu, koliko god se sam predstavlja nemarksistom. Što se tiče drugog dijela njegove teze kako se kapitalizam »širi« u svjetskim razmjerima, ta bi teza u vrijeme opadanja kapitalizma bila prihvatljiva samo onda kad bi Amin uspio i dokazati zašto treba »prestati smatrati SSSR 'socijalističkom' zemljom, makar i 'degeneriranom'«. ¹⁹ Sam Amin tvrdi, ali ničim ne dokazuje, da se ondje razvija nov *klasni* način proizvodnje, koji se može označiti kao *kolektivistički* državni način proizvodnje ili, kraće, *etatistički način proizvodnje*.²⁰

Te i takve ovlaš iznesene kategorične tvrdnje teorijski su i idejno posve neprihvatljive. Radi se o modelima privrede i društva koji ne zadovoljavaju minimum znanstveno-metodoloških pretpostavki koje se zahtijevaju ako se želi ozbiljno pristupiti definiranju modela socijalističke (ili kapitalističke) privrede društva. O tome smo više puta iscrpno pisali u povodu sličnih »modela« u našoj sociološkoj literaturi.²¹

Stoga ovom prilikom samo ističemo da nijedna kapitalistička zemlja nije u stanju izvesti potpunu kolektivizaciju privrede, makar i u smislu »etatističkog načina proizvodnje«, a da pri tom ostane — kapitalistička! Državno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju oblik je društvenog, odnosno javnog vlasništva i u tom je smislu *conditio sine qua non* početaka socijalističkog preobražaja društva. Drugo je pitanje bržeg ili sporijeg preostanja državnog vlasništva u »općenarodno« vlasništvo, kako te procese nazivaju u sovjetskoj politekonomskoj literaturi, odnosno u viši oblik društvenog vlasništva kao negacije svakog vlasništva, kako te procese zovemo u nas. U svakom slučaju, Aminov »etatistički način proizvodnje, već prolazna i prelazna etapa u socijalističkom preobražaju suvremenih društava. Osnovno pitanje s tim u vezi ostaje proces odumiranja viška rada, a to je po našem mišljenju i temeljni kriterij za razlikovanje socijalističke prakse od dispraksije u svakom konkretnom slučaju, odnosno društvu.

18
Isto, str. 46.
19
Isto, str. X predgovora.
20
Isto.

21
Ivo Brkljačić, *Teorije o raspodjeli u socijalizmu*, Zagreb, 1977, str. 188—202.

Polazeći od Emanuelove »nejednake razmjene« između industrijski razvijenih i nerazvijenih zemalja,²² a potcjenjujući Lenjinov doprinos tom problemu, Amin se trudi da stvori originalnu »teoriju akumulacije u svetskim razmerama, to će reći teoriju mehanizma akumulacije u centru i na periferiji, imajući u vidu njihove recipročne odnose.«²³

A kakvi su ti »recipročni odnosi« između centra i periferije? Bolje »prolaženje« industrijski razvijenijih zemalja u odnosu prema nerazvijenim zemljama tjera sve zemlje u suvremenom svijetu da se bore za tehnički napredak. Uostalom, mehanizme formiranja i djelovanja svjetske cijene proizvodnje pokazao je Marx davno prije Emanuela i Amina. Ona je kod Marxa vezana uz kategoriju društveno potrebnog radnog vremena i nije ju naodmet citirati: »Na primjer«, pisao je Marx, »poslije uvođenja parnog razboja u Engleskoj bilo je dovoljno možda pola manje rada nego prije da se data količina prede pretvori u tkaninu. Stvarno, engleskom ručnom tkalcu trebalo je za ovu pretvorbu i sad isto onoliko radnog vremena koliko i prije, samo što je sada proizvod njegova radnog sata predstavljao tek *polovinu* društvenog radnog sata i pao je zbog toga na polovinu svoje prijašnje vrijednosti.«²⁴

Prema tome, ako umjesto o engleskom ručnom prelcu govorimo o kineskom ili ugandskom prelcu, riječ nije o nejednakoj »razmjeni« nego o razlikama u produktivnosti rada kojima se kažnjavaju proizvođači na repu tehničkog i tehnološkog napretka. Novi ekonomski poredak, za koji se zalaže i Jugoslavija, nema mnogo veze s Aminovom ili Emanuelovom interpretacijom »nejednake razmjene«, koja dakako postoji osobito u slučajevima diktiranja cijena sirovina koje razvijene zemlje izvlače iz nedovoljno razvijenih zemalja, ali je i to sve više stvar prošlosti. Pažnju, međutim, zavređuje Aminov zaključak koji glasi: zato što se radi o nejednakoj »razmjeni«, zato što se povećava jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja, nužan je »raskid nerazvijenih zemalja sa svetskim tržištem i svetskom privredom.«²⁵ Taj i takav zaključak smatramo krajnje nenaučnim i reakcionarnim, jer nije teško zamisliti (primjer SSSR-a, Kine, Albanije itd.) kako bi, *dugoročno gledano*, izgledale privrede zemalja koje bi definitivno »raskinule« sa svjetskom privredom. U današnjim uvjetima i, ponavljamo, na dugi rok to bi bilo ravno samoubojstvu, a u svakom slučaju dobili bismo nove »kineske zidove« i privredne rezervate koji bi socijalizam kao svjetski proces i sistem odgodile za daleku budućnost.

22

Knjiga je objavljena u nas pod navedenim naslovom.

23

Samir Amin, *Akumulacija . . .*, v. omot knjige.

24

K. Marx, *Kapital*, sv. I, str. 5.

25

Samir Amin, isto.

Umjesto zaključka

Kritikom ovdje prezentiranih teorija o akumulaciji kapitala i koncentraciji proizvodnje u suvremenom svijetu željeli smo samo jače naglasiti naš stav po kojemu je klasična marksistička teorija o ovom problemu u osnovici svih ovdje kritiziranih gledišta. To je slučaj i onda kad se Marxovo učenje negira (Samir Amin i slični) i onda kad se ono »ispravlja« ili revidira, kao u klasičnoj i neoliberalnoj građanskoj ekonomskoj teoriji. U prvom slučaju gubi se iz vida da je zaključak o »ekspropriaciji ekspropriatora« bit cjelokupnog Marxova učenja o akumulaciji kapitala, to jest da je to teza koja je već našla i svakodnevno nalazi nove potvrde u socijalnim prevratima našeg vremena. Opisanu revolucionarnu suštinu Marxova učenja kao da su bolje shvatili građanski liberali i neoliberali nego mnogi marksisti. Jer samo tako možemo shvatiti averziju mnogih »marksista« prema pojavi gigantskih poduzeća na nacionalnim i svjetskim tržištima. Ukratko, sismondistički snovi o vraćanju organizacije suvremene privrede na oblike koji su s razvojem u dobroj mjeri poodavno prevladani znače korak natrag. To je korak natrag ne samo u odnosu na viziju koju su o tome imali osnivači naučnog socijalizma nego i rijetki pisci građanske idejne orijentacije kao što su već spominjani Berle i Means. Doprinos te dvojice pisaca, makar oni formalno nisu marksisti, smatramo stvaralačkim produžetkom najboljih ostvarenja marksističke teorije o akumulaciji kapitala i, općenitije, o koncentraciji proizvodnje i moći u suvremenim društvima.

Smatramo da je krajnje vrijeme da suvremena marksistička politička ekonomija prevlada okvire crno-bijele »tehnike« u opisivanju površinskih i dubinskih fenomena koncentracionih procesa u suvremenom svijetu i na Zapadu i na Istoku. Po toj je crno-bijeloj tehnici i šabloni svaka koncentracija proizvodnje u socijalizmu »progresivna« pojava, a u kapitalističkim zemljama »negativna« i maltene reakcionarna. Ako je historijska misija kapitalizma u tome da razvije proizvodne snage rada do prije neslučenih razmjera, ta ista zakonitost mora još više vrijediti za socijalistička, prelazna društva.

Prema tome, sve što vodi tim povijesnim ciljevima, ma kakve negativne popratne pojave slijedile razvitak koncentracionih procesa, marksistička politička misao mora pozdravljati i svestranije nego dosad analizirati. Naime, koncentracioni procesi u suvremenim uvjetima ne mogu, povijesno gledano, imati kao cilj uspostavljanje nekakva »etatističkog načina proizvodnje« u frazeologiji Aminova shvaćanja »socijalizma«, već upravo obrnuto: prevladavanje svakog etatizma u skladu s Marxovom vizijom socijalizma kao svjetskog sistema ekonomskih i društvenih odnosa. Najveća brana etatizmu bilo kojeg tipa nisu sitna poduzeća i autarhični privredni sistemi, već upravo velike i snažne koncentracije u privredi s tisućama i tisućama radnika sve više sposobnih i osposobljanih da se u procesu ekonomskog oslobađanja rada kao djela »njih samih« (Marx) uhvate u koštac i s tako snažnim nosiocima ekonomske moći kao što je suvremena država i na Zapadu i na Istoku. U toj borbi mi vidimo proces odumiranja privrednih funkcija države u suvremenim uvjetima ne samo u

socijalizmu već i u kapitalističkim privredama, jer ni ondje država nije više ono što je bila u vrijeme kad je J. M. Keynes, kao »teoretičar državnog kapitalizma«, pisao svoje radove. Svi su izgledi da će i ondje, u kapitalističkim zemljama, »etatistički način proizvodnje« ubrzo otići u ropotarnicu prošlosti pod udarima koncentracionih procesa koje stvaralačka marksistička politička ekonomija mora analizirati mnogo serioznije nego danas ako ne želi ostati zatečena silinom i dometom tih važnih procesa i mijena.